

Иво
Андрић

**ЗНАКОВИ
ПОРЕД
ПУТА**

Copyright © 2020, Задужбина Иве Андрића

Kupovinom knjige sa FSC oznakom pomažete razvoj projekta
odgovornog korišćenja šumskih resursa širom sveta.

NC-COC-016937, NC-CW-016937, FSC-C007782

© 1996 Forest Stewardship Council A.C.

Сваки ти је вра̄ у моје лидро за̄исан.

Јово Марков Џиновић,
некад запослен као радник на градњи Суецког канала

САДРЖАЈ

1. Немири од вијека	11
2. За писца	209
3. Слике, призори, расположења.	315
4. Несаница	542
5. Вечити календар матерњег језика.	557
<i>О писцу</i>	565

Има народних њрича које су њтолико оѡшѡечовечанске да задово-
равимо кад и ѡде смо их чули или чѡѡали, ѡа живе у нама као
усѡмена на наш лични доживљај. Таква је и ѡрича о младићу
који је, луѡајући свеѡом и ѡражећи срећу, зашао на оѡасан
ѡуѡ за који није знао куда ѡа води. Да се не би изѡудио, младић
је у дедла дрвета ѡоред ѡуѡа засецао сикирицом знаке који ће
му доцније ѡказати ѡуѡ за ѡвратиак.

Тај младић је оличење оѡшѡе и вечне ѡудске судбине: с јед-
не стѡране, оѡасан и неизвѡстан ѡуѡ, а с друѡе, велика ѡудска
ѡоѡреда да се човек не изѡуди и снађе и да оѡава за содом
ѡраѡа. Знаци које оѡављамо иза себе неће издећи судбину
свеѡа шѡо је ѡудско: ѡролазности и заборав. Можда ће оѡа-
ѡи уоѡшѡе незаѡажени? Можда их нико неће разумѡѡи? Па
иѡак, они су ѡоѡредни, као шѡо је ѡриродно и ѡоѡредно да
се ми ѡуди један друѡом саоѡшѡавамо и оѡкривамо. Ако нас
ѡи краѡки и нејасни знаци и не сѡасу од луѡања и искушења,
они нам моѡу олакшаѡи луѡања и искушења и ѡмоѡи нам бар
ѡиме шѡо ће нас увериѡи да ни у чему шѡо нам се дешава
нисмо сами, ни ѡрви ни једини.

1.

НЕМИРИ ОД ВИЈЕКА

Такав је живот да човек често мора да се стиди онога што је најлепше у њему и да управо то сакрива од света, па и од оних који су му најближи.

*

Оно што је најлепше на искреној и дубокој љубави, на којој је све лепо, то је да у односу према ономе кога волимо ниједна наша мана не долази до израза. Много шта што је зло у нама ишчезава, а оно што је добро устостручи се.

*

Видео сам откопане гробове из V века пре Христа. У њима су били још увек видљиви трагови главних костију и наслућивале се основне линије људског лика.

У мени се јавило незадовољство, као над неуспелим делом или недоконаним послом. Човек треба да нестане без трага.

*

Има жена које су неугледне и опоре на очи, као сеоски хлебац, али крију у себи велику и здраву сласт за онога ко

се не да збунити спољашњошћу, него гледа и осећа дубље и стварније.

*

Чини ми се кад би људи знали колико је за мене напор био живети, опростили би ми лакше све зло што сам починио и све добро што сам пропустио да учиним, и још би им остало мало осећања да ме пожале.

*

Познавао сам једног човека који је за сваку ствар коју он нема или не разуме успевао да нађе понеку злу реч.

*

У строгости коју показују некадашњи развратници према младежи, има нечег нарочито ружног. Они кажњавају младеж и за своје бивше преступе; можда се чак и свете за своју садашњу немоћ.

*

Бојати се људи, значи чинити криво Богу. Страх од људи можда и потиче отуд што смо се некад огрешили о божији принципи. Човек у коме има жива душа не би, логички, требало да се боји људи ни ичега људског.

*

У ноћи има увек страха, као влаге, некад више некад мање. Његов утицај на нас сасвим је неједнак. Понекад имамо снаге да му се потпуно отлемо, понекад нас само тренутно прође, као језа, а понекад му отворимо сами душу и пуштамо га да гази и хара како хоће.

*

Док је човек плен својих страсти, роб чула и играчка маште, дотле су и свака тајна мука и горчина разумљиве и лакше, јер заслужене, као природно наличје недостојна живота. Али кад се и доцније, као господар своје себичности, сав предан раду, живећи за друге, увиди да је та иста горчина на крају сваког пута, онда заиста човек не зна шта да мисли и нема чему да се нада. Остаје, понекад, светла нада, не трајнија од блеска муње, да све ово није права стварност. Мисао – да ћемо се пробудити јецајући.

*

Сачувај нас, Боже, од остварења снова. Удаљи од нас оно што је предмет наших жеља, јер тело наше жели своју сопствену смрт.

*

Понекад човек преживљује такве ствари да сама чињеница да их је преживео значи не само победу и избављење него чудо; једно поновно, радосно рођење по нарочитој милости виших сила.

*

Код унутарњих борба које човек води са самим собом и са непознатим силама у себи, важи више него игде правило: не предај се никад! – Ни предаје, ни уступања! А пре свега, што кажу у Босни: не вежи тугу за срце!

Бити увређен неправдом људи мање је него бити у беди, а бити у беди мање је него бити болестан, бити болестан још није: умрети. Али и кад је човек увређен неправдом, тешко болестан, па и на самрти, не треба, тек тада не треба да „пусти

рђи на се“. Тада треба напрегнути све силе и не признати тугу и малодушност. Издржати тренутак, а већ идућег часа човек је или на путу да прездрави или мртав. А смрт је највећи и најсигурнији осветник.

*

Божија правда се ретко јавља. И то је срећа за овај свет, јер она долази као експлозија и разнесе све заједно: кривца и његову жртву и све живо што се случајно нашло у њиховој близини. Остварење апсолутне правде на земљи морало би бити одједном, потпуно и посвудашње. Онда би се под силним, равномерним и истовременим притиском све честице држале у равнотежи. Овако, јављајући се ретко, местимично и на махове, она је исто што и оркан, катаклизма и трагедија.

*

У овом друштву подједнако патимо сви, и жене и мушкарци, само су улоге подељене, и то отприлике овако: Кад ми патимо због жена, то је готово редовно због тога што жене нису онакве какве бисмо ми желели да су. Кад жене пате због нас, то је увек стога што смо овакви какви јесмо. Али, што је главно, патимо сви и мучимо се често, дуго, свирепо и бесмислено.

*

Само активни људи и њихова борбеност и безобзирност покрећу живот напред, али га само пасивни људи и њихова стрпљивост и доброта одржавају и чине могућним и подношљивим.

*

Завист људи, то је гнев богова.

*

Гледајући једно људско насеље на некој влажној стрмини, ограђено посрнулом оградом, дође ми мисао о правој намени овога света.

У ствари, ова планета је можда један обор у који је сатерано и затворено све што је у васиони живело и гамизало, са једином сврхом да ту помре.

У великим болницама има по једна соба у коју преносе оне болеснике за које се види да ће живети још неколико сати. У васиони, ова наша земља је таква соба за умирање. А то што се плодимо, то је само илузија, јер све се то дешава у границама смрти на коју смо осуђени и због које смо на земљу бачени. У ствари, мерено васионском мером а казано нашим људским речима: јуче смо доведени, а сутра нас неће више бити. Можда ће још трава расти и минерали сазревати, али само за себе.

*

Кад наиђу тешка мутна времена и учестају сукоби и узбуне међу људима, отвори се одједном Библија на њеним најтамнијим страницама и наш ужас или наше неразумевање нађу древне и познате речи као једини израз.

Гледајући војнике и жандарме који су до малопре били и убијали, видео сам им у очима, дубоко испод спољњег беса и дрскости, једва приметно колебање у коме је било и животињског страха и неке жеље да се не буде на том месту ни у том облику. У том дрхтању у дну зеница прочитао сам одједном јасан и несумњив јадни, страшни и детињски Каинов одговор: – Зар сам ја чувар брата свога?

*

Не смрт, заборав решава све. Заборав, и то не само појмова, речи и лица, него свега што постоји и живи. Заборав

тела и заборав времена. Заборав, да би се могло предахнути и живети даље у телу без сећања, са духом без имена. Заборав, смрт са правом на наду.

*

Одавно ми је постало јасно да не би имало смисла, да не би било могућно живети кад би живот био онакав какав на махове и изгледа, кад би све ствари у животу биле само оно што њихово име казује и ништа више. Овако, знам да колико год је пространство живота на површини, у ширини, толико га има у дубини, тако да су невидљиве и скривене могућности живота безброј милиона пута веће од оних које видимо на површини.

Једино је тако могућно поднети живот и мисао о смрти.

*

Чим неко нешто воли и за нешто се веже – мисао неку, предмет или живо људско биће – он даје нешто од себе и спреман је да даје и губи још више, без мере и рачуна, са истом оном нагонском безобзирношћу и стихијском жестином са којом се људи бацају на стицање и грабеж. И то је до сада једини познати начин како један човек може да даје другим људима или стварима око себе и оно што не мора и онда кад не мора. Тако то што се зове љубав ствара једно непрегледно и неразумљиво књиговодство међусобних давања и примања, са потпуно антиподном, астрономском рачуницом у којој је све нејасно, али чији је крајњи збир кратак, јасан и разумљив.

*

С годинама почињу и у најбурнијем човечјем животу да се устаљују и примећују извесне појаве које се симетрично и равномерно понављају. И дух који живи веома мало свесно и вољно не може да их не примети. Тако човек гледа свој живот

унапред. Зна се шта носи октобар: слуги се март и предосећају летњи месеци. И ту не помаже никаква хигијена духа ни профилакса (и на то се с годинама долази!), нити има бежања нити може бити заборав. Највећи напори воље узалудни су или помажу врло мало. Најопречнија духовна стања: страх или опасна радост или плодан мир, смењују се у човеку готово календарском сталношћу и јављају се неминовно, упоредо са променама на земљи.

*

Да старимо, да умиремо, то смо одувек знали, иако смо се споро навикавали на ту мисао и тешко мирили са њом. Али са годинама, ево се јављају у нама, и то пре смрти и пре самог старења, нове мисли са којима се човек не може да помири и које нас гурају у старост пре времена и у праву смрт пре умирања. То је: јасно и неумољиво сазнање да у оном што је плодно, радосно и напредно у свету, ми све мање и све ређе учествујемо, да је све више заноса које не осећамо и подвига у којима немамо удела, да у ствари, за нас, свет вене и умире пред нашим очима, а ми, још живи али изван живота, посматрамо га немоћни, без речи и покрета.

*

Одавно сам приметио на лицима људи које је задесила велика несрећа неки нарочито мучан и ружан израз који изненађује и одбија, и који је готово истоветан са изразом лица код људи којима је потпуно овладао један порок и мучи их без престанка.

Не знам, у овом тренутку, где треба тражити објашњења овој чињеници и да ли би се оно могло наћи, али чињеницу сам утврдио несумњиво. Вероватно да сте је приметили и ви.

Да ли између бола и порока, поред све огромне разлике и места које им ми дајемо у хијерархији људских страдања,

постоји веза, или можда они имају заједнички корен негде у дубини? Или је лице људско тако сиромашно да се изрази свих могућих душевних стања своде на неколико утврђених гримаса? Или је наше око слабо и моћ нашег расуђивања о стварима које гледамо тако малена?

*

Боже, не допусти да срце наше остане празно, него дај – пошто од Твоје воље све зависи – да увек желимо и да се надамо, и да то што желимо буде добро и стварно и да наша нада не буде испразна. Дај да предмет наших жеља буде виши и лепши од нашег живота и да се доброј нади никад не изневеримо због кратких и варљивих остварења која заклањају видик и лажно обећавају одмор. Дај нам прав пут, са пролазним посртањима, а са миром и славом на крају. И дај нам мудрости и храбрости, кад нам дајеш искушења. И ма куда ишли и лутали, не дај да на крају останемо изван Твоје свеобимне хармоније, јер то сваке секунде, на сваком месту, сваким делићем бића желимо.

*

На махове имам пуну илузију да ми је у страховитој ломљави и пролазности свега око мене дато пет минута, поклоњено пет минута живота на белом хлебу, да слободно и мирно дишем и мислим. И ја користим радосно и снажно то време, мирноћом биљке, и не помишљам ни кад је почело ни кад ће свршити. А моја мисао протеже тих пет минута у бесконачност, изнад свих покрета, сукоба и бура, и ја живим светлим, дубоким животом мисли и не могу ниједном од тих пет тренутака да догледам краја, јер је већи од света и дубљи од среће.

*

У најгорим тренуцима, кад је граја око мене на врхунцу, кад се помраче и последњи трагови разума и доброте и кад

све речи и гримасе изражавају само зле и погрешно упућене нагоне, тада ја једним очајничким покретом мисли, као муњом, уништим цео свет, збришем и сурвам у ништавило све, до последњег трага постојања. Над свим оним што су људи радили и говорили, неописиво страшним, али ишчезлим и покопаним заувек, зацари се тишина, не мртва и безлична тишина људских насеља, него велика васиона тишина, један нов свет, сав од тишине, дивни Јерусалим, божији град, нем, величанствен и непролазан. Блокови тишине, лукови и углови од тишине, сенке и просијања на зградама и у дну видика, један нов живот оних који су изгубили игру у свету, рај који остаје пошто се избесни материја у њеном облику који видимо и додирујемо сваког дана и који нас трује и сатире сваког минута.

*

Сада, кад сам видео, чуо, осетио и упознао и једно и друго, време је да потражим треће место. Скровито а узвишено место, где се не урла и не пева, где се стичу конци и услови живота и смрти, где се не жели и не чека, него се седи над нађеним и дочеканим, над непрегледном и непролазном реком живота, целог живота, у размишљању, без жеље и помисли да се обухвати, заустави или заграби.

*

Време је за мене највеће чудо. Поимање времена, употреба времена, осећање времена, све су то за мене праве загонетке, које се постављају преда мном свакодневно. У свако доба дана и ноћи, у сну и на јави, осећам време као елеменат, благ и користан или штетан и разоран, као што човек осећа ваздух, ватру, воду. Гушим се од недостатка времена или осећам како ме жеже и сатире, или пливам у њему са осећајем божанске лакоће. И у сваком тренутку знам да је време једна болна

илузија, да је, у ствари, број суђених откуцаја нашега била и иза последњег, протеже се унедоглед вечност нашег непостојања, немерљива, неосветљена, несхватљива и неизрецива а присутна у свакој нашој мисли, у даху, речи и залагају.

*

На махове, усред активног живота, осетим одједном како све одлази, како ствари напуштају свет и човек човека. Тада се враћам својој самоћи, правом завичају моје свести. А моја самоћа, то није тишина и непомичност, мрак и бесвест; то је вапај и кликтај свих људских судбина и животних захтева, од постанка света до данас, то је вихорно кружење безбројних сунаца, према којима је ово што нас греје само играчка, то је брујање милиона васионских звона у којима су планете клатна. И кроз ту васиону без краја и имена, пободен је, од врха до дна, као стожер, мач од светлости – моја свест.

*

Болови који потичу од урођене осетљивости, од несклада између мога унутарњег живота и свега око мене, од неразмрсиве игре маште и стварности, ти болови постају с годинама ређи и имају све мање власти нада мнош. Али зато осећање пролазности све више прожима цело моје биће, хара у мени као зараза. И то није више питање мојих рођених година, ни опстанка створеног света око мене. Не. Реч је о времену уопште, о времену као таквом. Са страхом, са осмејком, готово са задовољством гледам како минуте протичу. И у даљини непојмљиви и безимени тренутак кад ће канути последња минута и кад ће извор времена пресушити заувек. И видим јасно: у борби коју свет води са својим суђеним временом што пролази, ја сам, као пребег, стао на страну времена, дакле на страну онога што умире и нестаје. И сад гледам свет као неко огромно тело од којег отиче његово време као крв, и са сваком

минутом која искуца, са сваким крвним зрнцием, то велико тело стари и слаби, неприметно али стално. А у том општем потопу који представљају наш живот, наше време и овај свет, ја пловим на санти која се зове пролазност.

*

Једна секунда мира, кад се све што се у мени укрштава, сукобљава и ломи зауставило и стишало у светли тренутак равнотеже. Изнутра ме обасја, на махове, срећна свест о непостојању. Обасја, и умине.

*

Кад год ми се дешавало да ме људи и прилике око мене присиле на анималан живот и биолошку борбу, увек сам успевао да нађем неслућене и неочекиване утехе и помоћи које су личиле на права чуда. У ствари, то су биле просте и јасне мисли које су осветљавале пут на далеко испред мене и иза мене и тиме ми давале и тачну слику и праву меру мога положаја. У најгорим тренуцима мислио сам овако: овај ужас од ниског живота цена је којом се плаћа и искупљује све високо и лепо што смо знали и осећали, а пошто је све ово у најужој узрочној вези са нашом мисли о Богу и нашим осећањем лепоте, треба наћи снаге да се и ово прими и заволи исто као што се воле Бог и лепота сами. И кад они који ме тлаче, трују и једу, и који за други живот и не знају, налазе у себи снаге, издржљивости и вештине за борбу, зашто да је не нађем ја који сам гледао и који ћу опет видети сјај другог, лепшег живота за који ниједна жртва није превелика и ниједна цена превисока?

Тако се у мени утврђивало сазнање да је сваки нижи живот у служби вишега, да је све повезано и осигурано и да је човек свуда и у свако доба на свом правом месту и – само пролазно. Са тим скупим сазнањем човек може све поднети, јер је свака

битка унапред добивена самим постојањем неуништиве и праве мисли.

*

Живети у страху, у кајању, у сталном страху од страха, не моћи ока склопити и не моћи душом данути, и при свему томе радити и смејати се и разговарати, то значи за људе као ја живети и успевати међу светом.

*

У дневнику мојих помрачења свако се од њих такмичи за прво место по снази и трајању.

*

Против веровања у пакао буни се осећање, а против веровања у рај буни се све у мени и све што видим и знам око себе одувек. Ни сам Створитељ са својом бескрајном добротом, ни драгоцену крв највеће жртве, ништа није у стању платити цену која би требало да се само и једна чета одабраних уведе у рај, ако рај треба да буде оно што се каже да јесте. Нема делића једног на нама који би био могућ и способан за вечно блаженство и смирење у Божанству. Нема и не може га бити, ни после свих испаштања и очишћења, чак ни по снази божје милости и љубави. Човек по своме бићу и позиву није предмет спасења и блаженства, него ствар која пада и пропада. Јер, ми рођену крв проливамо и, што је горе, ми један другог судимо, и то стално, непотребно, бездушно и бесмислено, тврдим срцем и кратким разумом. Зато, ако постоји рај намењен нама људима, он је празан и остаће довека празан, а то је као да и не постоји.

Ничега у нама нема што би могло оправдати постојање раја. И највише што се за нас могло учинити, то је да нам је дат сан о рају.

*

Испод страшног живота који водим, јави се звук, дубоко, једва чујно, као ромон воде која се наслућује. Застанем само за тренутак, познам га, и кренем даље, утешен сазнањем да нисам без наде залутао и да још има повратка и излаза, док испод мојих тврдих и кривих путева тече вода бољег спаса и док могу да јој чујем глас који ме чисти, спасава и односи све око мене, као моћна а невидљива поплава.

*

У љубави има много бола, нереда и неправде. Али љубав је тако тајанствена ствар да и то можда само тако изгледа пред нашим површним и несавршеним судом. Снага и величина љубави, коју никад довољно не познајемо, можда је толика да се и то што нама изгледа као бол, неред и неправда исправља и поравнава негде, на неком вишем плану који ми не видимо.

*

Кад човек који је предодређен за духовни живот и већ посвећен у њега, пређе – *avec armes et bagages*¹ – у противни табор, у свет искључиво спољњег и материјалног живота, то је за духовни свет огроман поремећај, отприлике као што су велике геолошке катаклизме за земљу. То је велика штета за оба света и најцрња пропаст за човека самог. Али најгоре што га чека у том новом животу, у коме је сваки сат један сасвим засебан пакао, то је ово: Такав човек унесе у нестални и бесмислени спољни живот сва мерила и сву логику духовног живота и поретка. И ту није тешко замислити паклену дисхармонију таквог живота. Човек лебди и гине на мукама, као између два исполинска жрвња, између онога што више није и онога што не може и не треба да постане.

¹ Са оружјем и пртљагом. (Прев. Ивана Мисирлић.)

*

Тежак час који није могућно преживети, него га треба прескочити.

*

Фиксна идеја од које многи људи пате, не признавајући то никад ником, јесте врста душевне епилепсије.

Као и код епилепсије, човек добро зна да болује од „идеје“, али док се она не јави он је потпуно здрав. А „идеја“ се јавља нагло, неочекивано, неодређеним поводом, и тада човек није више свој господар, јер она све у њему и око њега пороби. Његова свест постаје жива рана. Он тренутно обневиди за све око себе и одједном, као што каже шпански песник, „не види сунца ни ружа“. Он је тада, у себи, потпуно једнак епилептичару који је пао наред неког трга и око кога се искупио радознао свет, а неки искусан човек метнуо му у згрчену руку хладан кључ или неки други предмет од гвожђа.

Несвест и у исто време свест о срамоти и јаду. А за његову муку нема кључа ни другог хладног гвожђа које би га дозвољало себи. Он може само да неизмерно пати, разапет између грозне стварности коју ствара његова „идеја“ и живе свести да то ипак није тако, да је све само уображење. Тако остају као једина стварност муке које он подноси.

Али има један диван тренутак који познају људи мучени фиксним идејама. То је тренутак кад се човек, после јела или спавања, или усред неког посла, одједном дигне, исправи и закорачи весело у свет у коме од његове „идеје“, која му је на њених милион начина до мало пре крв пила, нема више нигде трага ни гласа. Од целог једног мрачног и замршеног света нигде ни сенке. Ах, тај тренутак, кад опседнути осети да је слободан, увиди да уображени свет зла и опасности не постоји, да може слободно одахнути и мирно живети, тај тренутак одмора не да се описати, не може се ничим платити ни надокнадити.

Али из те превелике среће, већ вреба секунда једна у којој ће се поново појавити „идеја“, дићи као тамна безгласна ракета, и поново завити у црно целу васиону.

*

Заборав је један од елемената неопходних у развоју живота.

*

Последња страница свеске.

Последња страница је за неизвесност. За срећно незнање с којим се легне под теретом мрака и устаје на позив сунчеве светлости. Неизвесност је имаће оних који немају ништа и велика нада оних који нису навикли на добро у животу. Неизвесност је за разумне и поносне људе оно што је гатара за будале, слабиће и себичњаке: наговештава добро и зло, погађа ретко, али зато допушта све, и најопречније, могућности.

Како да не будемо испуњени поштовањем према неизвесности која се стере пред нама, кад она, можда, крије у себи наш спас и избављење.

*

Оно што може и бити и не бити увек се, на крају крајева, покори ономе што мора бити.

*

Ја се не бојим невидљивих светова.

*

Плод поремећеног или дотрајалог тела, то је мисао која нас ка гробу вуче.

*

Отаџбина – круг сунчеве светлости.

*

Дође време кад се човек нађе пред мрачним непрелазним јазом који је годинама, полагаано и несвесно, сам себи копао. Напред не може, натраг нема куд. Речи нестало, сузе не помажу; срамота га да јаукне; а и кога да зове? Не сећа се право ни свога имена. Тада види човек да на земљи постоји само једно истинско страдање, то је: мука немирне савести.

*

У првој половини живота, човек жели и ради оно чега ће се у другој половини стидети и одрицати, а друга половина му прође у узалудним покушајима да се поправи или бар заташка оно што се радило у првој. Тако се на крају све потиरे и своди на нулу. Остају само кајање и стид.

*

Има дана кад се намученом и отрованом човеку осмехне ведро јутро, и све тегобе које су га још до малочас окружавале, црне, тешке и непомичне као планине, одједном нестану као магловита привиђења. Све тада бива лако, добро и једноставно. И да неће, човек мора да се радује. Дише лако као на високој планини. Заборавља одакле је пошао, не пита се куда иде. Не жели ништа, не боји се ничега. Јавља му се додуше мисао: кад су толике страхоте тако лако и брзо нестале, оне се још лакше могу поновно јавити.

Али ништа не може у оваквим тренуцима да збуни и поремети човека, исто као што га у мрачним часовима све тако лако смућује и „до смрти“ растужује. Ништа!

Може бити да је дух што нас мучи сличан рафинованом крвнику, тј. кад почнемо да губимо свест, он престане са мучењем, полива нас хладном водом и дозива к свести, како би могао да нас, свесне, поновно мучи. Можда је то смисао оваквих јутара.

Па све и да је тако, ништа не може да ме спречи да у овим тренуцима дишем страсно и слободно, као поред студених извора, на ваздушним висинама.

*

Чим човек почне да примећује шавове и саставке на животу којим живи, значи да за њега више нема среће ни правог места у овом свету. Он тада нити може да заборави оно што је једном сагледао, нити може из оног што види да изведе неки плодносан закључак. Остаје му само да открива све нове шавове и пукотине и да им даје све нова тумачења и објашњења. Тако, док му се цео живот не претвори у то.

*

Из разговора са људима види се јасно, или бар назире стидљиво, колико сви пате, брину и страхују. Страх је свуда и несаница општа. Мало ко зна чега се заправо боји, а у већини случајева тај страх је неоправдан или претеран, али поред свега тога људи иду са унезвереним погледом, бирајући споредне улице, а ноћу дрхте пре него што заспу и буде се у тами, пре времена, сувих уста, са јауком и са осећањем да су са обе ноге у клопци.

Томе одговарају: потпуни неред у духовима и забуна у мишљењу. Паметни људи говоре ствари због којих се некад ишло у лудницу, други их слушају, чуде се и зграњавају, и при томе казују бесмислице које нису ништа мање од оних које су чули.

*

Физичке патње сваке врсте и јад лаганог ороњавања. Али морална беда је већа и тежа од физичке. Далеко већа, чак и код оних код којих моралне вредности нису некад много важиле.

Учимо се да живимо стегнута срца, оборена погледа, без плана, готово и без наде, без зрачка утехе.

*

Тако је човек странац, и то у оном дубљем, правом значењу те речи. Све што је било, отпало је од њега, а извесно је да ничега више не може бити што би се нераздвојно везало за њега. Људи, њихова дела и речи, све су то као сенке предмета које су, у тренутку кад је сунце на зениту, ушле у свој предмет. Никад, никад још нисам то овако осетио. И, као и раније, некад, у сличним тренуцима, буди се у мени осећање богатства, чисте среће што долази од мисли која гори у мени као пловак у кандилу.

*

О свима стварима из мог живота ја сам навикао да говорим као о туђим и далеким, а о целом животу уопште као о нечем што је прошло или што је само могло бити. И то одувек.

*

Ја сам подлегао у животу, али ја нисам побеђен, него надигран.

*

Има оваквих случајева: оно што је једног човека заувек осрамотило у очима људи и пред његовом рођеном савешћу,

видно је и приступно свима. А оно што је свето, честито и узвишено било у њему, остало је, углавном, невиђено и незнано, јер се јављало само у блеску, на махове, као муња у дубокој ноћи, кад сви спавају.

*

Ко у овом свету не уме да организује сам свој живот, није вредан да живи, а ко га са успехом организује, изгуби при томе толико снаге и свежине да му и не вреди много што живи.

*

На крају, сви рачуни и све испитивање, све се сводило на једно: право проклетство његовог живота долазило је од високог мишљења које је имао о себи. И што је најгоре, он тога није био свестан; то мишљење је живело у њему као што живи у нама наш крвоток и стално лучење жлезда, а ми га нисмо свесни, не знамо га, не осећамо и не видимо другачије до по његовим крајњим последицама.

То је човека заводило на хиљаде кривих путева и погрешних закључака у животу, нагонило га да узроке свим својим многобројним недаћама и незадовољствима, и свима противречностима свог живота – тражи тамо где они нису и не могу бити.

*

У сваком свом и најситнијем поступку, он је цео присутан.

*

Једном му је неко – у зао час! – рекао да је паметан. Како и зашто, то сам бог зна. Тек, он је поверовао у то. И отада је

тај иначе мирни и безазлени човек постао немогућ, тежак себи и другима.

*

Са нашим развојем је везано да док смо млади волимо озбиљне теме разговора, негујемо са одушевљењем тугу и стално имамо пред очима трагичне, високе узоре. А кад зађе-мо у године, почињемо да нагињемо, неко пре а неко после, стварним, ограниченим предметима разговора, ведријем и блажем тону у свему, врло често лакоћи, веселости, па и ласцивности у конверзацији.

Ту су старији људи исто тако несвесна жртва своје зрелости као што су младићи жртва своје моћне и непромишљене младости.

Људи који улазе у године требало би да припазе на своје разговоре и на те своје склоности ведрини и лакоћи. По њима, они могу да прате још неприметно слабљење својих унутарњих снага, да се надзиру и исправљају. Јер, треба знати да младићима, и то оним најбољим, ништа није тако одвратно код старијих људи, који у њиховим очима изгледају увек ближе гробу него што стварно јесу, као управо та жеља за лакоћом, шалом или чак двосмисленошћу тона. Они много лакше праштају „старцима“ заосталост њихових гледишта и њихову строгост и упорство у мишљењу, него њихову сумњиву и недостојну веселост. Против првога се боре, ово друго их испуњава мучном одвратношћу.

*

С времена на време дешава се у људском друштву да се мржња и гнев излију из свог корита, да поруше све, засене разум и ућуткају све боље нагоне у човеку. Док бесне, изгледа да је смак света и да ће уместо свега што постоји, живи, сја, креће се и говори, остати само мртви океан од мржње и гнева, сам

себи сврха до века. Тек дубљи и пажљивији поглед показује да није тако и да мржња и гнев не уништавају живот, него га преображавају. Тако је саздан овај свет да нас љубав и разум воде у стварању бољег реда, али мржња и гнев отклањају зло и неправду. Само мржња и гнев могу да збришу границе трулих царевина, помере темеље трошних установа и брзо и сигурно оборе кривду која прети да се зацари и овековечи. Јер мржња даје снагу, а гнев изазива покрет. После, мржња се угаси, гнев клоне, а плодови снаге и покрета остају. Стога се и дешава да савременици, у таквим историјским тренуцима, виде само мржњу и гнев, као апокалиптичке звери, а потомство, напротив, само плодове снаге и покрета.

*

Будите неповерљиви према себи, својим осећањима и расположењима. Будите неповерљиви према себи па нећете имати потребе да budete претерано неповерљиви према целом осталом свету. А тиме ћете бити бољи, праведнији, свима пријатнији, и сами себи лакши. Чим осетите општу зловољу према свету и неповерење према људима, више него што је то разумно оправдано и потребно, одмах будите на опрезу, али према самом себи, и обратите пажњу на своју унутрашњост, јер то је најбољи знак да нешто у вама није у реду.

*

Древна је истина коју сви знамо, а о којој никад не водимо довољно рачуна, да народи после победе често теже страдају него после пораза. То није само стога што је после успона лакши пад а после пада вероватнији успон, него и стога што људи и народи лако заборављају прилике и услове под којима су победили, и тако падају у судбоносну грешку да своје осећање победе протежу и на нове догађаје и нове опасности, које захтевају нове напоре. Тако се може казати да је један

народ најтеже угрожен у тренутку кад је цео прожет свешћу о својој победи. Ослабљен напрезањима која је од њега тражила стечена победа, народ је тада најмање способан за нове жртве и напоре, а његово победничко осећање које га још држи, заводи га на схватања и поступке који траже и једно и друго. – Само једно мудро вођство и здрава колективна свест могу обезбедити народу плодове победе и сачувати га од опасности које вребају на сваког победника.

*

Рат, и најдужи, само протресе питања због којих се зара-тило, а њихово решење оставља временима која наступају после склапања мира.

*

Са мало разума, доста напора и много добре воље, све се у животу, на крају крајева, да некако удесити. Али то и јесте најгора страна живота да се све у њему мора стално удешавати. У очима људи који воле живот овакав какав је, тј. у очима велике већине, то је добро и природно, јер за њих све ствари у свету и постоје само утолико уколико их они својом активношћу могу да удесе и прилагоде својим потребама. Али по схватању других, малобројних, то одузима стварима сваку праву вредност и више значење. Они се са тим не могу никад помирити, чак ни онда кад живе и раде као и сви остали. За њих све оно што се мора са трајном пажњом и сталним напором дотеривати и удешавати и не значи живот. Они нису ни способни за ту пажњу и такав напор; не што не би имали снаге и разума колико и они први, из већине, него што нису у стању да прихвате такво схватање живота, па ни по цену живота самог. Они могу да приме живот само као низ чудâ, у најужој вези са њиховом личношћу, а где изостане чудо, ту редовно наступа катастрофа коју ништа не може зауставити и на којој се ништа не да удесити.

*

Зашто се бојимо својих увек више или мање погрешних представа о свету и о збивањима и односима у њему, кад се не бојимо смрти и потпуног нестанка? Или је, можда, и то само једна од наших погрешних представа?

*

Страх је у служби непознате силе која иде за њим као ловац за хртом. Посматрам страх под разним видовима, у себи и око себе, и све ми се чини да се људи и не боје због онога због чега кажу и мисле да се боје, него због свога рођеног страха. Страх лежи у њима и вреба и чека, као гладан паук, да ма шта затресе мрежу човекових живаца. У том тренутку, он се диже и слепо баца на сваки и најнезнатнији повод, јер њему је сваки добродошао. Страх тада испуни целог човека, помути му мисли, замагли вид, подсече ноге, начини од њега слепу и немоћну жртву за непознату силу која треба да га прождре. Ако човек тога пута не подлегне, страх се опет увуче у њега, направи се мален и невидљив, и чека нови повод.

*

Не продире страх споља у наше мисли, него лежи одувек у нама и настоји да обухвати и прожме све што нам стане пред очи и дође у свест. Он је као вулкански пепео: мртав, али полетан, брз и смртоносан, и ствара гробну хумку од свега на шта падне. Ми га не признајемо, али њему не треба наше признање. (7. IV 1944. Београд)

*

Тражећи оно што ми треба, а што ни сам не знам тачно шта је, ишао само од човека до човека, и видео сам да сви

заједно имају мање него што имам ја који ништа немам, и да сам код свакога оставио понешто од онога што немам и што тражим. – Остаћеш потпуно сам и неће ти бити потребно да умреш! (25. II 1944. Б.)

*

Да је ћутање снага а говорење слабост, види се и по томе што старци и деца воле да причају.

*

Већина људи не зна и не осећа да живот нема дна ни краја: у том незнању треба тражити разлог толиких наших погрешних схватања и узалудних, видљивих и невидљивих катастрофа.

*

Ко нема више снаге да се држи у матици живота (а тај тренутак наступа неминовно, код неког пре, код неког после), ништа му не користи да виче и да се пропиње на прсте. Још мање вреди жалити се на људе и на њихову заборавност и неблагодарност. А најжалосније је да свако то ради и да ћемо, кад се нађемо у таквом положају, сви то радити. Ко ипак успе да се савлада и да задржи у себи сваку жалбу и сваки прекор, тај умире од свог рођеног отрова. Јер, то наше вајкање још је једини, иако бедан, доказ да смо живи и још на површини. (28. II 1944. Б.)

*

Ова жеља за врхунцима, за савршенством у свему, дијаболична је, сестра гордости која упропашћује. Она слаби а не јача човека, залуђује а не води. (1. III 1944.)

*

Кад нисам очајан, ја не ваљам ништа.

*

У изузетним и судбоносним догађајима као што су ова бомбардовања из ваздуха, као и у временима тешких политичких прогона, држање већине људи је слично. Плашљивима и саможивима се чини да је све што се дешава – свака појединост – уперена против њих лично. Плиткоумни људи, као и они који су по природи лакомислени и бездрижни, не мисле о тим догађајима уопште, све док их не осете на својој кожи. Једино разборит човек труди се да све промене у друштву и јавном животу посматра хладнокрвно и тумачи правилно, и да прво уочи и оцени њихово опште значење, а тек после тога испитује у којој мери ти догађаји могу и њега лично да погоде, и онда настоји да се уклони и заштити – уколико му је то могућно и морално допуштено. (Београд, 1944.)

*

Тешко је замислити а камоли описати бол и огорчено изненађење великог рођеног егоисте кад га неко изневери, напусти или му учини ма шта од онога што је он вазда другима чинио. Тако огорчено рикне на своје убице рањен тигар који је целога века живео од тога што је рањавао и убијао све око себе. (7. IV 1944.)

*

Тешка безумна мисао која дуго мучи и најпосле убија. Она је у мени као болест која се крије, али које сам свестан у сваком будном минути. Она се претворила у трајно стање мога духа и, потискујући све остало, умртвила моју вољу и

завладала свим радњама за које још налазим снаге. Не могу другачије.

То је она нездрава потреба да се одмах разрачунам, измирим и поистоветим или сукобим и разиђем са свим што се пред мојим духовним или телесним очима појави. То је безуман напор који тражи стотину оваквих снага као што је моја. У мом случају, он је исто што и самоуништење. (14. V 1944. Румунска ул.)

*

Он није имао ни потребну снагу воље да савлада и сузбије своје нездраве жеље, ни храбрости да поднесе последице њиховог остварења. (21. IV 1944.)

*

Непрестано су вапили за слободом а заборавили су да, пре тога, траже снагу да ту слободу достојно носе. (17. VI 1944.)

*

Често ми се чини да сам гори и слабији од последњег међу људима. (2. VIII 1944.)

*

Пре више од тридесет година, као млад, смртно болестан човек, записао сам: „Без опроштаја се са света одлази.“ После толико година и искустава која су могла да ме просветле и обогате, ја у овом тешком тренутку не налазим ништа друго у себи до ових неколико речи без правог смисла и видне везе са животом. Само оне трепере у мени као жалосно бајање. (23. VIII 1944.)

*

Неко је рекао да један народ може да очува своју слободу само по цену вечите будности. А ви сад замислите какав је то живот.

*

Гледајући око себе очајну ругобу и многоструке и тешке последице нерада и нехата, зарекао сам се да ћу радити, мишљу и рукама, за себе и за друге, увек и свуда, али радити. Тако да трајно живим у плодном покрету и корисним променама. Зарекао сам се да ћу бранити себе и своје и место на којем живим од нереда и нечистоће, застоја и немаштине.

*

Људи који чисто и безгранично воле не помишљају лако да се ма шта око њих мења, а понајмање сам предмет њихове љубави. Они мером вечности мере пролазне и променљиве појаве око себе. А њихова смелост дива награђена, јер им све око њих изгледа вечно и непроменљиво, и тако са том дивном илузијом проводе и свршавају свој век, ослобођени највећег људског зла, ужаса од пролазности.

*

Слабе и плашљиве људе страх нагони да раде управо оно чега се највише боје.

*

Сви су покојници, у ствари, заборављени.

*

Ко носи у себи велику, истинску страст, тај је несрећан и мучен више него стотина других људи заједно, али је поштеђен од многих ситних брига и недаћа које муче већину осталих људи целог века и сваког дана помало.

*

Историја једног народа, у својој суштини, то је понављање једног истог биолошког феномена, стално и неумитно једнолично. То понављање је праћено разним и различним моралним и социјалним променама на површини.

*

Ко успе да проникне тишину и дозове је њеним правим именом, тај је постигао највише што смртан човек може постићи. Она није више за њега ни хладна ни нема, ни пушта ни страшна, него му служи и налази му се у свакој невољи, као оном јунаку из народне песме вила, коју он ухвати за косе и посестрими и обавезе заувек. Ко успе да загреје и оживи самоћу, тај је освојио свет.

*

Између бојазни да ће се нешто десити и наде да можда ипак неће, има више простора него што се мисли. На том уском, тврдом, голом и мрачном простору проводе многи од нас свој век.

*

Наше мане и наши недостаци, и сами наши пороци, мало нам шкоде док смо млади, бар наизглед. У ствари, они црпе

од капитала који смо донели на свет, а штету и мере које изазивају у нама ми покривамо изузетним напорима воље и лудим трошењем енергија које изгледају неисцрпне, јер младост, идући напред, стиче нове снаге. Велики дефицит обелодањује се тек кад смо ближе крају, и кад је доцкан. Тада одједном сагледамо непоправљиву стварност: да се наше снаге нагло смањују и наше могућности сужавају, а наши недостаци шире и наши пороци расту.

Зато та кобна илузија траје тако дуго, а видљива пропаст долази тако брзо и, наоко, неочекивано.

*

Како би свет изгледао лепше и колико би живот био лакши кад би се они који су способнији, храбрији, несегичнији и честитији задовољили тиме што су такви и у томе нашли награду за своје врлине! Али, нажалост, има нешто у људима што их увек гони да иду даље од тога циља. Треба признати да и неспособни, страшљиви, лакоми и неваљали људи чине, са своје стране, све да их на то натерају.

*

Дуга и дубока самоћа није тако мртва и једнолична као што може да изгледа онима који је не познају. Као и активни живот, она познаје промене и супротности. Час је горка као лек, од којег не бива боље, час бљутава и отужна као свагдашњица, од које је човек побегао, час слатка и опојна као наговештај неке друге, још веће и заносније сласти коју само слутимо.

Тако, жив човек не може побећи од промене, јер промена је главна ознака људског живота у свим његовим облицима, од оних најчешћих, свагдашњих, па до најнеобичнијих, који се већ ближе крајњим границама његовим.

*

За нас је увек непријатно разочарање кад они које волимо и ценимо неће или не могу да учествују у нашим интелектуалним или политичким мржњама или љубавима. И ми смо тада увек више склони да верујемо да *неће* него да *не могу*.

*

Слушајући честе разговоре о погинулим младим људима из последњих ратовања против Немаца, помислио сам ово. Све што су измислиле религије и створили векови друштвеног живота у вези са смрћу и нестанком оних које волимо и ценимо, малено је и слабо да затрпа или премости огромну и страшну празнину која зјапи између смрти и живота.

Мислим о томе како су сви они који су погинули млади, недовољно ожаљени и како због њих смрт дугује животу и непознати светови овом нашем свету у коме по нужди живимо.

*

Стално посматрам колика је неосетљивост осетљивих људи према осетљивости њихових ближњих.

*

У тешким и немирним временима могу још некако да се одрже брзи, лаки, насртљиви људи, али онај ко је оптерећен осетљивом савешћу, гађењем од сувише блиског и често додира са људима, ко не уме да говори и не воли да пише, ко се стиди и ко оклева да каже добро о себи и рђаво о другом, ко није брз на порицању ни вешт и дрзак у тврђењу, кога машта води и заводи на доконе путеве, ко не може да не размишља о стварима и људима – тај је осуђен унапред и изгубљен сигурно.